

Михайліченко М.А.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри
державно-правових дисциплін та українознавства
Сумського національного аграрного університету

УДК 34(091)(4/9)

ДОКУМЕНТУВАННЯ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ДО ДВОРЯНСЬКОГО СТАНУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

Кінець XVIII – початок XIX ст. був для українських земель часом значних політичних і соціальних трансформацій. Російська імперія остаточно поглинула козацькі автономні утворення – слобідські козацькі полки, Гетьманщину та Військо Запорізьке низове. Одним із проявів інтеграційної політики імперії стала інкорпорація колишньої козацької старшини до складу російського дворянства. Відповідно, змінилися суспільна роль і правовий статус козацької еліти, що суттєво вплинуло на суспільно-політичного життя на підросійських землях України. Формування повної картини цього процесу неможливе без дослідження правового аспекту інкорпорації, що вимагає розуміння особливостей документування приналежності до дворянського стану.

Питання, дотичні до досліджуваної у статті теми, розглянуті у низці робіт, зокрема у працях Б.М. Миронова, В.Ю. Рикмана, В.В. Томазова, О.І. Хоруженка, В.Б. Яценка [1–8]. Проблема ж документування приналежності до дворянського стану знайшла своє відображення у статті А.Ю. Конькової [9]. Зауважимо, що науковець, відповідно до мети свого дослідження, зосереджується переважно на засадничих питаннях, що залишає нам поле для розгляду невисрішених аспектів цієї проблематики.

Метою статті є визначення правових засад та механізму документування приналежності до дворянського стану в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Відповідно до виданої Катериною II «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р., документування приналежності до дворянського стану покладалося на губернські дворянські депутатські зібрання, до складу яких входили губернський предводитель та депутати від повітового дворянства. Ці зібрання розглядали докази дворянства, вели губернські родовідні книги й видавали дворянські грамоти.

Процес документування приналежності до дворянства можна умовно розділити на кілька етапів. На першому, підготовчому етапі, згідно з «Жалуваною грамотою», повітові предводители дворянства мали скласти та надіслати губернському предводителю так звані абеткові списки «дворянським родам, в том уезде имением недвижимым владеющих», які мали стати основою майбутньої губернської родовідної книги. Абеткові списки мали містити відомості про сімейний стан дворянина, чин та місце служби, місце проживання, кількість ревізійних душ, якими володів дворянин за останньою ревізією.

На другому етапі відбувався розгляд наданих претендентами доказів. Якщо вони визнавались

беззаперечними, як вже зазначалось, претендент вносився до родовідної книги. Якщо ж докази вважались недостатніми, вони повертались прохачу «с таким письменным объяснением, что отлагают внесение того рода в родословную книгу губернии до представления им неопровергаемых доказательств» [10, с. 351–353]. Практика діяльності Харківського дворянського депутатського зібрання свідчить, що на основі наданих доказів складалися короткі витяги – «екстракти». Ці екстракти розглядали депутати під час обговорення справ щодо надання дворянства [11].

Заключний етап характеризувався певними формальними процедурами документування приналежності до дворянського стану, а саме: складанням протоколу про внесення роду до тієї чи іншої частини родовідної книги з подальшим внесенням роду до родовідної книги. Згідно зі ст. 89 «Жалуваної грамоти» з родовідної книги, яка зберігалась в архіві губернського дворянського зібрання, мали бути зроблені дві копії: одна для губернського правління, друга для Департаменту Герольдії Урядового Сенату [10, с. 354]. При цьому, як зазначає В. Томазов, наявність копії родовідної книги у фондах губернських правлінь, скоріше, випадковість, ніж правило [3, с. 200].

Крім запису до родовідної книги, спадковий дворянин міг отримати від дворянського депутатського зібрання дворянську грамоту. При цьому зауважимо, що «Жалувана грамота» не містила форми, за якою мали складатись дворянські грамоти. Лише 8 серпня 1788 р. було встановлено єдиний формуляр дворянської грамоти [10, с. 1097].

Отже, передбачений тогочасним російським законодавством процес доведення прав на спадкове дворянство викликав до життя цілий комплекс документів, який включає в себе:

- 1) родовідні дворянські книги;
- 2) абеткові списки дворянських родів за повітами;
- 3) докази прав на дворянство, які зберігались в архіві дворянського депутатського зібрання;
- 4) реєстри справ, які зберігались в архіві дворянського депутатського зібрання;
- 5) екстракти доказів дворянства;
- 6) протоколи рішень дворянського депутатського зібрання;
- 7) дворянські грамоти;
- 8) документи, які фіксували видачу дворянських грамот і одержання грошей за ці грамоти.

У часи правління Павла I кардинально змінюється уся система документування приналежності до

дворянського стану. 4 грудня 1796 р. Павло I видає указ, яким забороняє дворянським депутатським зібранням надавати дворянські грамоти «не носившим такое преимущество, в которое (дворянство – М.М.) утвердить, или во оное вновь облечь единственно зависит от Самодержавной Власти, Богом Нам дарованной» [12, с. 216–217].

20 січня 1797 р. з'являється указ «О составлении Общего российских родов Гербовника». Складання Гербовника, фактично, перетворилось на своєрідну ревізію дворянства. До складання Гербовника мали залучались усі архівні матеріали, які стосувались дворянства, родовідні дворянські книги, а також докази, надіслані самими дворянами. Внесення до Гербовника вважалося «вернейшим доказательством» дворянства, в той час як записи у родовідних книгах таким доказом вважатись не могли [12, с. 298–299, 513–514].

Разом із тим, згідно з указом від 20 червня 1799 р., діяльність дворянських депутатських зібрань і ведення ними родовідних книг не заборонялись [13, с. 3–4, 691]. Крім того, указом від 25 серпня 1800 р. на дворянські депутатські зібрання і предводителів покладаються нові обов'язки. Дворянські депутатські зібрання тепер мають надсилати на початку кожного року до Герольдії копії родовідних книг «с отметкою при каждой фамилии, по каким доказательствам какаья фамилия в ту книгу внесена», а також відомості «о вновь рождающихся Дворянских детях мужеска пола, с показанием, когда родословная книга, в которой отец новорожденного вписан, препровождена: для чего и нужно, чтобы каждый Дворянин объявил Предводителю о вновь рожденных сыновьях своих и родственниках». Таким чином, функції дворянських депутатських зібрань зводились до збору відомостей про місцевих дворян. Лише у травні 1801 р., після сходження на російський престол Олександра I, дворянські депутатські зібрання знов отримали право «рассмотрения и утверждения представляемых Дворянством о сем достоинстве доказательств, и чтоб исполнение сего происходило со всею тою точностию и изысканием прав к Дворянству, каковыя в грамоте предначертаны» [4, с. 275–276, 625].

Таким чином, з'ясовано, що органами, на які покладалося документальне оформлення належності до дворянства, були губернські дворянські депутатські збори. Процес документування приналежності до дворянства можна умовно розділити на кілька етапів. Перш за все склалися алфавітні списки дворян за повітами. Ці списки містили інформацію про сімейний стан дворянина, його службове становище, місце проживання, кількість ревізійний душ. Далі, на основі абеткових списків і доказів, наданих претендентами на дворянство, склалися так звані «екстракти». Саме ці екстракти розглядали дворян-

ські депутати під час обговорення справ щодо надання дворянства. У разі позитивного вирішення справи складався відповідний протокол рішення дворянського депутатського зібрання і робився запис до родовідної книги. Крім того, особи, внесені в родовідну книгу, могли отримати дворянську грамоту, видача яких також входила до компетенції дворянських депутатських зборів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX века): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: [В 2-х тт.]. / Б.Н. Миронов. – СПб: Дмитрий Булавин, 1999. – Т. I. – 518 с.
2. Рикман В.Ю. Дворянское законодательство Российской Империи / В.Ю. Рикман. – М.: Российское дворянское собрание, 1992. – 118 с.
3. Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В.В. Томазов. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2006. – 284 с.
4. Хоруженко О.И. Дворянские дипломы XVIII века в России / О.И. Хоруженко. – М.: Наука, 1999. – 419 с.
5. Хоруженко О.И. К истории создания «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской губернии» / О.И. Хоруженко // Генеалогические исследования: Сб. статей / В.А. Муромцев (отв. ред.) и др. – М.: Российск. гос. гуманит. у-нт, 1994. – 330 с.
6. Яценко В.Б. Інтеграція козацтва Слобідської України до соціальної структури Російської імперії: друга половина XVII – XVIII ст.: [монографія] / В.Б. Яценко. – Харків; Вид. ХНЕУ, 2009. – 72 с.
7. Яценко В.Б. Козацтво Гетьманщини в російській імперській політиці XVIII ст.: процес станової інтеграції / В.Б. Яценко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2002. – № 556. Історія України. – Вип. 5. – С. 33–41.
8. Яценко В.Б. Малоросійські козаки в другій половині XVIII ст. (інтеграція до загальноімперського стану) / В.Б. Яценко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2003. – Вип. 6. – С. 136–140.
9. Конькова А.Ю. Законодательство Российской Империи о документировании принадлежности к дворянству / А.Ю. Конькова // Право и политика. – 2000. – № 8. – С. 126–132.
10. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 22. – 1175 с.
11. Михайліченко М.А. Екстракти доказів дворянства як джерело з історії козацької старшини / М.А. Михайліченко // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць / голова редколегії О.Д. Савицький (Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України, УТОПІК). – Київ-Глухів, 2014. – Вип. 7. – С. 145–148.
12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 24. – 872 с.
13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 25. – 806 с.
14. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. 26. – 882 с.

Михайліченко М.А. ДОКУМЕНТУВАННЯ ПРИНАЛЕЖНОСТІ ДО ДВОРЯНСЬКОГО СТАНУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХІХ СТ.)

У статті розглядаються механізм документального оформлення приналежності до російського дворянства. З'ясовано, що, відповідно до виданої Катериною ІІ «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 р., органами, на які покладалося ведення справ, пов'язаних із набуттям та фіксацією дворянства були губернські дворянські депутатські зібрання. Процес документування приналежності до дворянського стану можна умовно поділити на три етапи: 1) збір відомостей про осіб, які мали право на дворянство і укладання абеткових дворянських списків; 2) опрацювання доказів дворянства та абеткових списків і укладання коротких витягів із них – «екстрактів»; 3) фіксація дворянського статусу, яке включало в себе складання протоколу про внесення роду до родовідної книги, власне, сам запис у родовідній книзі та видачу дворянської грамоти. У часи правління Павла І право надання дворянства залишає за собою імператор. Разом із тим діяльність дворянських депутатських зібрань і ведення ними родовідних книг не заборонялось, проте їх функції зводилися до збору даних про місцеві дворян. Після сходження у 1801 р. на російський престол Олександра І дворянські депутатські зібрання знову отримують право надавати дворянство.

Ключові слова: Жалувана грамота дворянству, дворянські депутатські зібрання, родовідні дворянські книги, абеткові дворянські списки, екстракти доказів дворянства.

Михайліченко Н.А. ДОКУМЕНТИРОВАНИЕ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ К ДВОРЯНСКОМУ СОСЛОВИЮ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (КОНЕЦ ХVІІІ – НАЧАЛО ХІХ ВВ.)

В статье рассматривается механизм документального оформления принадлежности к российскому дворянству. Установлено, что, в соответствии с «Жалованной грамотой дворянству» Екатерины ІІ (1785 г.), органами, на которые возлагалось документальное оформление принадлежности к дворянству, были губернские дворянские депутатские собрания. Процесс документирования принадлежности к дворянскому сословию можно условно разделить на три этапа: 1) сбор сведений о лицах, имеющих право на дворянство и составление алфавитных дворянских списков; 2) составление на основе доказательств дворянства и алфавитных списков коротких выдержек из них – «экстрактов»; 3) фиксация дворянского статуса, которое включало в себя составление протокола о внесении рода в родословную книгу, собственно, саму запись в родословной книге и выдачу дворянской грамоты. Во времена правления Павла І право предоставления дворянства оставляет за собой император. Вместе с тем деятельность дворянских депутатских собраний и ведение ими родословных книг не запрещалось, однако их функции сводились к сбору данных о местных дворянах. После восхождения в 1801 г. на российский престол Александра І дворянские депутатские собрания вновь получают право возводить в дворянство.

Ключевые слова: Жалованная грамота дворянству 1785 г., дворянские депутатские собрания, родословные дворянские книги, алфавитные дворянские списки, экстракты доказательств дворянства.

Mikhaylichenko M.A. DOCUMENTING OF THE BELONGING TO THE NOBILITY IN THE RUSSIAN EMPIRE (LATE 18TH AND EARLY 19TH CENTURY)

The article examines the features of documenting of the belonging to the nobility at the end of the eighteenth and early nineteenth centuries. This period was the time of cardinal changes in the life of Ukrainian society. At this time, the Ukrainian Cossack officialdom changes his legal and social status, turning into a nobility. The change in the position of the Cossack elite significantly influenced the socio-political life of Ukraine. Therefore it is important to study the legal basis and mechanism for the acquisition of the nobility in the Russian Empire.

It was found out that the bodies responsible for documenting the the belonging to the nobility were the Assembly of the Nobility, which included deputies from the uyezds headed by the Marshal of Nobility. The main task of the noble Assembly of the Nobility was to examine the documents, establishing nobility and the conduct of noble genealogical books. In their activities, meetings were guided by the procedure described in the Charter to the Nobility in 1785. This procedure involved several stages:

- 1) compilation of handlists of nobility that contained information on the family status of the nobleman, his rank and place of service, the place of residence, the number of serfs male;
- 2) preliminary consideration of documents proving the nobility and drawing up extracts of these evidences;
- 3) documentary fixation of the noble status – the recording of the clan into the genealogy book and the issuance of a Patent of nobility.

During the reign of Paul І, the emperor reserves the right to granting the nobility. At the same time, the activity of the Assembly of the Nobility and the maintenance of genealogical books were not forbidden, but their functions were limited to collecting data on local nobles. In 1801 the new Russian emperor Alexander І, returns to the noble Assembly of the Nobility the right to granting the nobility.

Key words: Charter to the Nobility, Assembly of the Nobility, genealogical books, handlists of nobility, extracts of evidence of nobility.